

'מחברות למחקר ולביקורת'

זה היה כתב-עת אקדמי-פוליטי כמעט מחתרתי שצמח באוניברסיטת חיפה על רקע דיכוי התסיסה של השמאל בקמפוס בסוף שנות השבעים. עשרת הגיליונות שלו היו למעשה אירוע דיסקורסיבי אחד שפיצל את הסוציולוגיה הישראלית לשני זרמים המוכרים כיום: סוציולוגיה פוזיטיביסטית, פונקציונליסטית, וסוציולוגיה ביקורתית בעלת מחויבות פוליטית.

ארז וייס

(רם 1993).² כתב-העת ניסח באופן מפורש ורפלקסיבי את המבנה של המהלך הביקורתי, וכן את המסגרת המתודולוגית והאפיסטמולוגית לכינונו של שיח סוציולוגי ביקורתי בהקשר הישראלי. מתוך מטרה מוצהרת "להפוך את המחברות לאכסנייה רחבה לכל השותפים לעמדתנו הפוליטית והרעיונית ולגישתנו הביקורתית" ניסח כתב-העת את הקונבנציות, וכוונן פרקטיקה דיסקורסיבית למחקר סוציולוגי ביקורתי.

במבט לאחור, ניתן לראות כי המחברות למחקר ולביקורת השלים את המהלך של שפירא וסמוחה: הצבעה על הדוקסה של ההגמוניה המערכתית בשיח הסוציולוגי וקביעה של ה"דוקסה" הביקורתית, בראשונה ובאופן מודע – מתוך השיח הסוציולוגי הישראלי, ובעברית. כתב-העת המשיך את קיבוץ הקודים, המסמנים והמטאפורות, שמהם התגבש וצמח מושג "הסוציולוגיה הביקורתית" כפי שהוא מופיע היום. במחקר ראשון מסוגו על ההיסטוריה של השיח הסוציולוגי הישראלי מגדיר אורי רם את "הסוציולוגיה הביקורתית" כסוציולוגיה ש"ניכרת בעניין העקרוני שיש לה בשינוי של ההווה. המציאות החברתית היא בעיניה מציאות לוקה בחסר. העבר נראה לה כרצוף מאבקים והכרעות, והעתיד מגולם בכוח מגמות חדשות. המתודולוגיה שלה היא ניתוח המכלול על ניגודיו הפנימיים והתיאוריה שלה היא המאמץ לחשוף את המתהווה או את האפשרי" (רם 1993, 8). הגדרה זו משקפת, במובן הרחב, את האוריינטציה הביקורתית של מחברות למחקר ולביקורת. דימויים של התנגדות, דגש על רפלקסיביות, תפיסת הסוציולוגיה כפעילות משוקעת חברתית, הפניית המבט הסוציולוגי להווה תוך כדי מחויבות חברתית ופוליטית לשינוי ולתיקון חברתי, ביקורת אידיאולוגית של הסוציולוגיה ותפיסת קונפליקט וכוח – כל אלה התנסחו, במידה זו או אחרת של בהירות, כבר בחוברות הראשונות של כתב-העת, בסוף שנות השבעים.

מחברות למחקר ולביקורת הופיע על רקע התפתחותו של מוקד חשיבה ביקורתי מרקסיסטי באוניברסיטת חיפה, בתחילת שנות השבעים. בתקופה זו התנקזו לאוניברסיטת חיפה כמה קבוצות ייחודיות של סטודנטים, שהחיבור ביניהן הוליד אימפולס ביקורתי ומהפכני – ויוצא דופן

אי-אפשר לשחרר את בני האדם מהחברה הישנה או לבנות חברה אנושית חדשה בלי ביקורת התיאוריות החברתיות השולטות כיום.
- אלווין גולדנר³

הופעת כתב-העת מחברות למחקר ולביקורת, באוקטובר 1978, סימנה את המשך ההתפתחות והרדיקליזציה של מוקד החשיבה הביקורתי בתוך מבנה השיח הסוציולוגי הישראלי – מוקד שהחל להיווצר עם פרסום עבודותיהם של יונתן שפירא (שפירא 1975; 1977) וסמי סמוחה (Smoocha 1978) החל באמצע שנות השבעים. מחברות למחקר ולביקורת היה כתב-העת הסוציולוגי הביקורתי הראשון שהופיע בעברית, והוא צמח בתוך השדה והשיח הסוציולוגיים – תוך כדי עימות עמם. בהיותו פרסום שהגדיר את עצמו ככתב-עת אקדמי, הוא ניצב בפעם הראשונה כבמה אלטרנטיבית – בתחום המחקר והכתיבה הסוציולוגית בעברית – לכתב-העת מגמנת. הוא הציג צורת חשיבה ביקורתית שקראה תיגר על ההגמוניה של החשיבה הסוציולוגית, המערכתית-פונקציונלית, על החברה הישראלית. עיסוקו של מחברות למחקר ולביקורת בחברה הישראלית נגזר ברובו מדימויה המעמדי של חברה זו. כתב-העת התמקד בעיקר בניתוח שיטתי וביקורתי של הפער העדתי וחלוקת העבודה המעמדית-עדית שאפיינו, לדעת כותביו, את החברה הישראלית. הוקדש מקום גם לניתוח מעמדם של ערביי ישראל ולאופן שבו השליטה הפוליטית של המדינה במיעוט הערבי מצאה ביטוי בתהליכי חלוקת העבודה המעמדית-לאומית בין יהודים לערבים. בנוסף לכך, המחברות דנו באופן ביקורתי בשאלת מעמד האשה, בניתוח מערכת החינוך, בהיווצרות המעמד הבינוני בישראל, בניתוח היסטורי ביקורתי של השיח הסוציולוגי, בבעיה הפלסטינית, בניתוח ביקורתי של הכלכלה הישראלית ובשאלת הזהות הלאומית הישראלית.

הופעת מחברות למחקר ולביקורת היתה "אירוע דיסקורסיבי", שתקע טריז בתוך סדר השיח הסוציולוגי הישראלי ופיצל אותו לשני הזרמים המוכרים כיום כ"סוציולוגיה ממסדית" ו"סוציולוגיה ביקורתית"

הספר: "מחאה חברתית בלי פלקאטים"; אתה הרוצח, הני שיח', שירים בערבית מאת סלמאן נאטור. < אקנואס, מחזה מאת פיטר שפר, מוצג בקאמרי; אויב העם, מאת איבסן, בבימוי יוסי יזרעאלי, מוצג בהבימה.

אוגוסט 1 < קבוצה ראשונה של פועלים נוצרים מלבנון מגיעה לישראל, על רקע מלחמת האזרחים בלבנון והידוק הקשר בין ישראל לפלגים הנוצריים. מעבר הפועלים ימוסד ויכונה "הגדר הטובה". 2 < פרסומים בעיתונות על הקמת תשתית בהתנחלות קדום בניגוד להחלטת הממשלה. בתום ישיבה סוערת הממשלה אינה מחליטה להפסיק את הבנייה. 28 < עמוס קינן כותב בדיעוה אחרונות על תפקודו של מנחם בגין כמנהיג הליכוד בשנות הבחירות: "לא צריך להיות נביא, כדי לדעת שמנחם בגין לעולם לא יהיה ראש ממשלה. עצם התופעה ששמה בגין, ועצם העובדה שהליכוד מעמיד את בגין בראש הנהגתו, הינם ערובה איתנה לאי־חילופי השלטון בישראל".

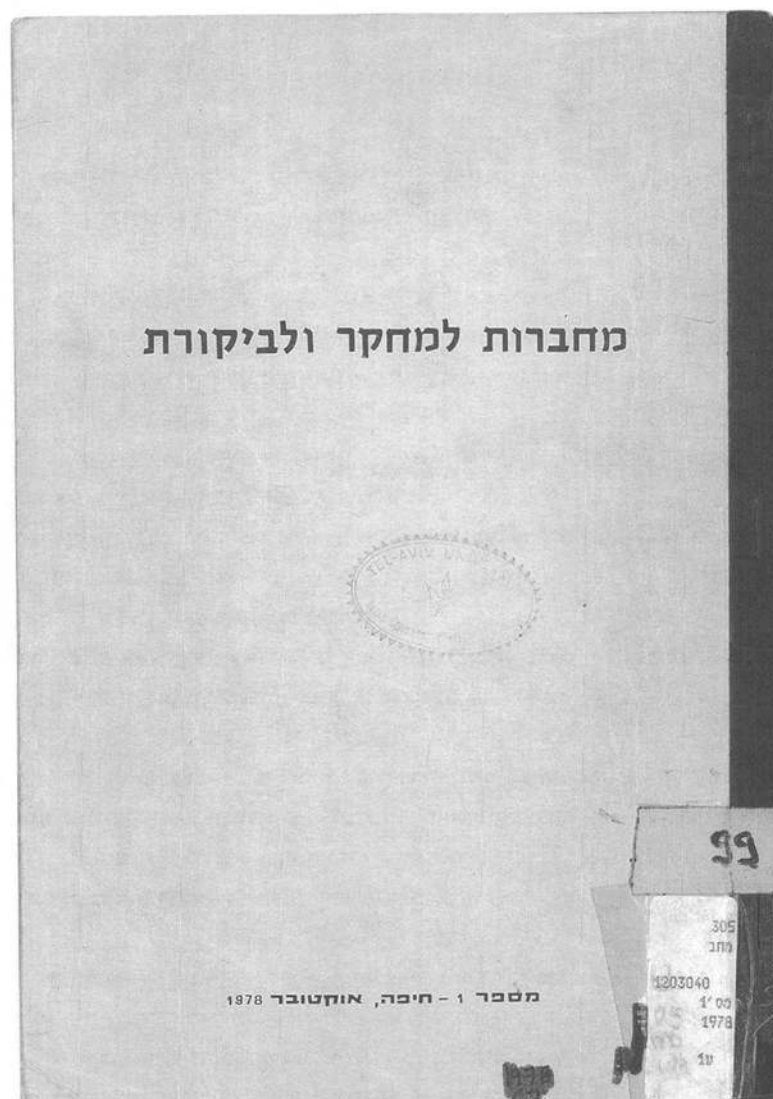
+ נייר עבודה במשרד ראש הממשלה קובע, כי "אלה הנמצאים במצוקה [כלכלית] אובייקטיבית הם ברובם המכריע ילידי ארצות האיסלאם וצאצאיהם". < גדעון עפרת אוצר את מיצג 76 בבית האמנים בתל־אביב: שישה עשר אמנים מציגים קטעי וידאו, אמנות גוף, אמנות מושגית ומיצגים, הנתפסים כביטוי של מעורבות פוליטית גבוהה. < מופיע הגיליון האחרון של קשת, רבעון לספרות, עיון וביקורת בעריכת אהרן אמיר. < תיאטרון בימות נסגר כתוצאה מקשיים כלכליים, על רקע קיצוץ בתקציבי התרבות. < ועד העדה הספרדית בירושלים פונה לשר המשפטים, בדרישה למנות שופטים "בני העדה הספרדית והמזרחית" לכהונה בבית הדין העליון. < מתפרסם גילוי דעת של אנשי קיבוץ כרם שלום: "אנו פחות קשורים אמוציונלית והיסטורית לבעיות העם היהודי, הציונות והגלות. נראה שכיום אפשרית חברות בקיבוץ גם של אנשים שאינם רואים את השאלה הציונית כרלוונטית עוד". < ועידה עולמית לתרבות יידיש מתקיימת בירושלים. < הניסיון, אופרה ישראלית מאת יוסף טל וישראל אלירז. < רואים אור: גולה, שירים מאת רוני סומק; סוף הזיכרון, שירים מאת אייל מגד; מניצחון למפלות, מאמרים בעריכת יונתן רטוש על כישלון מלחמת יום הכיפורים מנקודת מבט כנענית; סנוורים בצמרת, מאת שמעון עופר: התקפה על מנגנון ההסברה של המודיעין הצבאי, בטענה כי הרדים ביעילות את הציבור והפוליטיקאים לפני מלחמת יום הכיפורים; הסזון – העימות הצבאי בין היישוב המאוורג לארגוני המחתרת 1937–1947, מאת יעקב שביט.

ספטמבר 1 < מופיע צהרון חדש, היום הזה, בעריכת משה דיין. ייסגר אחרי חודשים אחדים. 7 < על המשמב מפרסם את דבר קיומו של "מסמך קניג", שכתב ישראל קניג, הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים. המסמך מציע צעדים אופרטיביים כדי למנוע רוב ערבי בגליל: לעודד הגירת תלמידים ערבים לחו"ל, לנטרל מענקים למשפחות מרובות ילדים ולהנהיג מדיניות של שכר ועונש כלפי מנהיגים ויישובים ערביים בישראל.

+ גבריאל מוקד, עורך עכשיו, טוען שכתב העת שלו "חולל, או ביטא, מתוך הסתכנויות ומידת 'סער ופרץ' את המהפכה האמיתית בספרותנו", ואילו סימן קריאה מבטא רק "התפתחות שבמשך שנה או שנתיים נודע לה יתרון חולף מסוים של ביצוע". < הירחון לתרבות ולאמנות מושג נסגר לאחר ש"אמנות לעם" מפסיק את התקצוב. < משרד החינוך ממליץ על תולדות עמנו בזמן החדש, של ד"ר אפרים שמואלי, כספר לימוד בבתי הספר התיכוניים. הביקורת מאשימה את הספר בסילופים ובגזענות, ומדגימה: "תנאי הדיור [בגיטאות במרוקו] איומים. כאן מצטופפים רבבות יהודים... ערימות זבל פזורות בכל. חיידיקי מחלות מכים בלי רחם... שיעור תמותת התינוקות מגיע לחמישים למאה"; "בקרב בני הנוער העברי בארץ, בעיקר בקרב בני הנוער האשכנזי, בני היישוב הוותיק, צפונות כמה וכמה סגולות יקר, כגון מסירות לארץ ונכונות עזה להגן עליה, התקשרות לאדמה, פשטות הליכות ורענונות עם כיסופים לכל מרום נשגב". < הסרט גבעת חלבון אינה עונה, קומדיה של אסי דיין, בהשתתפות הגשש החיוור, יוצא לאקרנים. < רואים אור: אבני דרך, אוטוביוגרפיה של משה דיין; מבצע סחאנה, הסיפור המלא של נידוני "הפרשה", מאת אביעזר גולן. < בנצרת מוצג מחזהו של סמיח אל קאסם, עונת הזימים. < הטריאנלה הבינלאומית השנייה לצילום, במזיאון ישראל, אוצר מרק שפס.

'מיצג 76'. קטלוג לתערוכת מיצגים בבית האמנים, תל־אביב, אוצר גדעון עפרת.

מחברות למחקר ולביקורת, חוברת ראשונה, אוניברסיטת חיפה, 1978.

ושלטונות האוניברסיטה, פורק הכוח הפוליטי של הרשימה והיא חדלה להתקיים (סבירסקי 1982). האימפולס הביקורתי המשיך להתקיים בצורה לא ממוסדת והתגלגל אל מחברות למחקר ולביקורת.

החוברת הראשונה של מחברות למחקר ולביקורת ראתה אור באוקטובר 1978, והאחרונה – בדצמבר 1984. בשש שנות פעילותו של כתב-העת הופיעו עשר חוברות, בתדירות לא קבועה. מערכת כתב-העת, שמוקמה באוניברסיטת חיפה, כללה את הנרי רוזנפלד (שפרש לאחר החוברת השלישית) שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין ודבורה קלקין. החוברות הודפסו במהדורות של כ-600 עותקים, ולעתים, לנוכח הביקוש הרב, הודפסו מהדורות נוספות. למרות שכתב-העת זוהה עם אוניברסיטת חיפה, הוא לא זכה לתמיכה כספית של האוניברסיטה או של מוסד רשמי

באווירה שאפפה את החברה הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים. קבוצות אלה כללו סטודנטים מאמריקה הלטינית בעלי תפיסת עולם סוציאליסטית, סטודנטים פעילי תנועת עורר שהתמקדו בבעיה העדתית, סטודנטים ערבים ישראלים וסטודנטים יהודים יוצאי קיבוצים או מקורבים לחוגי השמאל בארץ. כולם יחד היו שותפים לעמדה ביקורתית כלפי החברה הישראלית ויצאו נגד המגמות הלאומניות והחומרניות, שאפיינו אותה לדעתם. שותפות רעיונית זו התגלגלה לפעילות ענפה בין כותלי אוניברסיטת חיפה ולפוליטיזציה של הקמפוס, שבשיאה זכתה רשימת השמאל "יש" בבחירות לאגודת הסטודנטים. אך הרגע הביקורתי, שנדמה כנקודת מוצא לשינוי, לא ארך זמן רב: במאמץ משותף של חוגי הימין ומפלגת העבודה באוניברסיטה, ובעזרתם הפעילה של העיתונות היומית

'בשכתי לבדי', שירים מאת יאיר הורביץ,
ספרי סימן קריאה, מפעלים
אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל-אביב.

אוקטובר 3 < מתפללים מקרית ארבע נכנסים ביום הכיפורים למערת המכפלה, בשעת תפילה מוסלמית. בהתנגשות בין שתי קבוצות המתפללים נשרפים ספרי תורה. 31 < שלטונות הביטחון מונעים הפגנת אנשי שמאל, שמבקשים להגיע למפגש עם פלסטינים בחברון למען "הידברות ושלום".

+ יוצאים לאקרנים: ג'וקב, סרטו של יצחק צפל ישורון; משפחת צנעני, סרטו של בועז דוידזון. הבמאי, המגיב על הביקורת החריפה על הסרט, טובע את המונח "סרט בורקאס" ומצדיק את הז'אנר החדש. < האידיש, על פי דוסטויבסקי, מוצג בתיאטרון החאן, בבימוי אילן רונן. < ספר שחוב, על אירועי יום האדמה רואה אור בהוצאת הוועד הארצי של המועצות המקומיות הערביות.

נובמבר 8 < "כך אי אפשר עוד", כינוס של אנשי אחדות העבודה וההתיישבות העובדת קורא להקמת משטר חירום חברתי לנוכח המצב החברתי והשחיתות בצמרת. סילבי קשת בידיעות אחרונות: "בכל זאת מערך בשינוי אדרת". 16 < אריאל שרון מודיע על פרישתו מהליכוד ועל התמודדות בבחירות במסגרת רשימה חדשה, "שלומציון". 22 < יגאל ידין מודיע על הקמת "התנועה הדמוקרטית" (שתתאחד בתוך זמן קצר עם "שינוי" ו"המרכז החופשי" לתנועת ד"ש).

+ חברי המועצה לשלום ישראל פלסטיין נפגשים במהלך החודש עם אנשי אש"ף בפריס. < תיאטרון חברתי, במה 3 של תיאטרון חיפה, מעלה את המחזמר קבצן, בבימוי נולה צ'לטון; המחזמר עוסק במצוקה ובפערים חברתיים. בועז עברון כותב בידיעות אחרונות: "קריזה מציגה את ישראל השנייה בלי רחמים ובכל כיעורה, ניוונה, טמטומה וקנאותה, ייסוריה, זעמה וחרון צמאון הנקם שלה". < רואים אור: קנאת דוד, חיי בן-גוריון, מאת שבת טובת; פבדס, שירים מאת אריה זקס; נשים כבני אדם, מאת שולמית אלוני; שותפות ומאבק: חיים ויצמן ותנועת הפועלים בא"י, מאת יוסף גורני. < יוצאים לאקרנים: קוני למל בתל-אביב, סרטו של יואל זילברג; רחוב 60, מלודרמה בבימוי ג'ורג' עובדיה. < יאיר גרבוז והנרי שלזניאק מציגים במוזיאון העירוני ברמת-גן; תערוכת אמן וצילום במוזיאון ישראל, אוצר: יונה פישר.

דצמבר 9 < בהוראת הממשלה נשלחים בולדוזרים להפוך קרקע זרועה בשטח 9, כדי למנוע מהתושבים הערבים לשוב ולעבד אדמה בשטח שהופקע. 11 < מטוסי F-15 ראשונים מגיעים לישראל ונוחתים אחרי כניסת השבת בטקס צבאי, בנוכחות ראש הממשלה. סערה בחוגים הדתיים. 13 < לאחר שלושה חודשי חקירה מוגש כתב אישום נגד אשר ידלין, שהיה יו"ר מרכז קופת חולים ויועד לתפקיד נגיד בנק ישראל. ידלין מואשם בקבלת שוחד ובמרמה. 14 < נדחית הצעת איימון בממשלה, שהוגשה בתואנת חילול שבת בטקס קבלת מטוסי ה-F-15. חברי המפד"ל, השותפה בקואליציה, נמנעים. ראש הממשלה, יצחק רבין, דורש משרי המפד"ל להתפטר; אלה מסרבים, ורבין מגיש את התפטרותו לנשיא. הכנסת מחליטה על הקדמת הבחירות.

+ רואה אור בצל מלחמת יום כיפור, קובץ מסות בעריכת אדיר כהן ואפרת כרמון. < יוצא לאקרנים לופו בני-יונק, קומדיה בבימוי יואל זילברג. < מופיע הגיליון האחרון (13) של מושג; חיים לוסקי כותב על בולטנסקי, טרנקובר כותב על דיוקן הרצל באמנות השימושית.

ינואר 1 < המועצה הישראלית למען שלום ישראלי פלסטיני מפרסמת הודעה משותפת עם אש"ף שבה נאמר כי אש"ף רואה בעקרונות המשתמעים ממנשר המועצה "בסיס נאות לפתרון הסכסוך...". 3 < שר השיכון, אברהם עופר, מתאבד על רקע האשמות נגדו בשחיתות ובמעילה. 5 < אליקים העזני בידיעות אחרונות: "כל פקודה ממשלתית בדבר נסיגה מארץ ישראל תפגע בשטח הריבוני בניגוד לחוק ביטחון המדינה. דגל שחור מתנופף מעליה ומזהיר כל חייל ושוטר לא לציית לה". 13 < מנחם גולן מסיים את הפקת הסרט מבצע אנטבה. < אורי זוהר מקים תנועה לתמיכה ביצחק רבין לבחירות: "אזרחים תומכי רבין". 19 < פי האתון מדווח ששוטרים בלבוש אזרחי ואנשי שב"כ עוקבים אחר סטודנטים פעילי שמאל וערבים באוניברסיטה. 31 < שאילתא כנסת על "המגמה הגוברת לייבוא פועלים זרים לישראל".

אחר, והוא מומן מכספי חברי המערכת, שערכו, הגיהו ודיוורו אותו ישירות למנויים. הנקודה המעניינת בהקשר של תהליך הייצור וההפצה הוא האופן שבו התקבל מחברות למחקר ולביקורת: למרות הופעתו ככתב-עת אקדמי, והתקווה המפורשת כי "המחברות... תעוררנה תגובות", לא התפתחו דיון וויכוח אקדמי וציבורי סביבו וסביב הקריאה הביקורתית שלו את החברה הישראלית.³ הסיבה לכך היתה נעוצה, בראש ובראשונה, בהתעלמות השיטתית של ההגמוניה המערכתית מפרספקטיבות מנוגדות, ובמיוחד מזו המרקסיסטית (השוו 1978, 36 Smootha). מעבר לכך, התייחס בין השיח המדעי לוויכוח האידיאולוגי עדיין היה מוצק בסוף שנות השבעים. הוויכוח האקדמי לא גלש מתחומי מגדל השן, ולא שב והופיע כוויכוח "פוליטי" במוספי העיתונים. במובן זה, באותה תקופה לא התקיים אותו מרחב ציבורי מן הסוג שבו מתנהלים היום הוויכוחים סביב "ההיסטוריונים החדשים" ו"הסוציולוגים הביקורתיים".

רפלקסיביות

התרומה המיוחדת של מחברות למחקר ולביקורת לפיצול השיח הסוציולוגי לוגי התמצתה במה שניתן לכנות "המפנה הרפלקסיבי" של השיח. בעוד שההגמוניה המערכתית המשיכה לאחוז במודל הפוזיטיביסטי, המחויב להפרדה בין מדע לאידיאולוגיה, ביקש מחברות למחקר ולביקורת לעסוק בפרובלמטיזציה של היחס בין סוציולוגיה לחברה, בביקורת אידיאולוגית של השיח הסוציולוגי, במאבק על הגדרת טיבו של הניתוח הסוציולוגי ובניסיון לבנות סוציולוגיה מודעת ונורמטיבית שתשמש גשר לשינוי חברתי. הפן המתודולוגי של הוויכוח העכשווי סביב סוגיית "ההיסטוריונים החדשים" ו"הסוציולוגים הביקורתיים" הוא, בהקשר זה, המשך ישיר ורועש של המפנה שחולל מחברות למחקר ולביקורת בשיח, כשהציג את הדרישה לניתוח אידיאולוגי של השיח הסוציולוגי עצמו.

ביקורת הנחות היסוד של השיח הסוציולוגי התנסחה כמומנט של התנגדות, שביקש ליצור אלטרנטיבה דיסקורסיבית לדימוי הידע, למתודולוגיה ולהנחות היסוד האפיסטמולוגיות של ההגמוניות בשיח. ב"פתח דבר" של כתב-העת נכתב:

כאנתרופולוגים וסוציולוגים, אנו מבקשים ליצור במחברות במה לזרם ביקורתי, המתנגד לשיטות הפוזיטיביסטיות ולתפיסות הניטרליות השכיחות במדעי החברה (מחברות למחקר ולביקורת, חוברת 1, עמ' 2).

השימוש בדימוי של התנגדות מסמן רטוריקה של מאבק. הגיון המאבק וההכרה בנחיצותו נגזרו מהתובנה כי התפיסות המתודולוגיות ה"ניטרליות", שהיו שכיחות במדעי החברה, "מהוות, לדעתנו, מכשול להבנת המציאות החברתית ולכן אף לשינויה". ביחס שבין המציאות החברתית, שנתפסה כמציאות של אפליה ודיכוי, לבין אפשרות שינויה – התיאוריות הפוזיטיביסטיות, שהתיימרו לניטרליות, נתפסו כמכשול אפיסטמולוגי. ההתנגדות לשיטות המחקר, שהיו מקובלות במדעי החברה, היתה חלק ממאבק על טיבו של הניתוח הסוציולוגי עצמו. ביקורת שיטות

המחקר הדומיננטיות ביקשה ליטול משיטות אלה את יומרת האובייקטיביות שלהן, ולהצביע על הנחות היסוד הפוליטיות שלהן. הניתוח הסוציולוגי המערכתי נתפס כ"על-מעמדי" ו"על-כוחני", שרוקן את המושגים שלו "מתוכן ככלים הסברתיים, ומשאיר אותם כתוויות מתייקות". במקום ניתוח זה ביקשו המחברות להעמיד דימוי קונפליקטואלי והיסטורי של ניתוח סוציולוגי שעניינו:

יחסים בין כוחות חברתיים, אשר מתפתחים בתוך מבנים כלכליים, פוליטיים ותרבותיים. יחסים הנובעים מהצרכים, מהתפיסות ומהאינטרסים של הכוחות והקבוצות השונות זו ביחס לזו. ניתוח סוציולוגי צריך לאפשר איתור של הכוחות הפועלים, צמיחתם וגיבושם, האופן שבו הם תופסים את מעמדם, והאידיאולוגיה בעזרתה הם מסבירים את פעולותיהם. ניתוח כזה יאפשר להבין כיצד קונפליקטים נבנים לתוך היחסים החברתיים, כיצד יחסי הכוח פועלים, כיצד מופעל הפיקוח החברתי וכיצד באה לידי ביטוי התנגדות, מחאה ודרישה לשינוי (ברנשטיין 1978, 13–14).

הקריאה הביקורתית של מחברות למחקר ולביקורת את הסוציולוגיה היתה בבחינת המשך לתחושת אי-הנוחות המתגברת, שקיננה בסוציולוגיה הישראלית החל מראשית שנות השבעים. שפירא וסמוחה הצביעו על חולשת ההסבר לפי התפיסה הפונקציונליסטית, שראתה בתהליך "מיסוד האידיאולוגיה החלוצית" (אייזנשטדט 1967, 38–39) מפתח להבנה ההיסטורית-סוציולוגית של התפתחות החברה הישראלית מיישוב למדינה. אך שפירא וסמוחה לא הצביעו, כל אחד מסיבה אחרת, על הקשר בין העמדה התיאורטית של הגישה המערכתית לבין המיקום והתפקיד החברתי שלה. למרות התכוונותו הביקורתית, קיבל שפירא את ההפרדה בין העמדה המדעית והאובייקטיבית של החוקר לבין העמדות הפוליטיות שלו כאזרח. בהדמוקרטיה בישראל זוכה עמדה זו לביטוי מפורש, כשבפסקת הסיום תוחם שפירא את החוקר בשדה המחקר ו"מ"שאייר את השיפוט הערכי לקורא" (שפירא 1977, 194). סמוחה, לעומת זאת, לא קיבל את ההפרדה בין המדעי לפוליטי, וראה דווקא בחיבור ביניהם את האפשרות לשינוי חברתי. עם זאת, הבחירה ב"אוטופיה הציונית" (Smootha 1978, 245), כמסגרת הפעולה החברתית, כיוונה אותו לרטוריקה של תיקון – ולא של שינוי חברתי. בבסיס ההתכוונות לתיקון עמדה הדרישה להכרה במבנה הפלורליסטי של החברה הישראלית. למרות הביקורתיות המופגנת כלפי הסוציולוגיה המערכתית, בחר סמוחה בסופו של דבר באפשרות של סינתיזה ביקורתית עם תובנותיה של גישה זו.

מחברות למחקר ולביקורת הציג לשיח הסוציולוגי מומנט ביקורתי שלא התקיים בו קודם לכן, והוסיף מימד חברתי-פוליטי לביקורת התיאורטית של ההגמוניה הסוציולוגית שהציעו סמוחה ושפירא. כתב-העת הצביע על הקרבה האידיאולוגית והחברתית בין הפרויקט הסוציולוגי לפרויקט בניין האומה ה"ציוני-סוציאליסטי", ועל האופן שבו הבנתה קרבה זו את תמונת החברה בשיח הסוציולוגי. כתב-העת הפנה את ביקורתו בעיקר כלפי ש.ג. אייזנשטדט והסוציולוגיה המערכתית-

'מאזן האהבות'. עטיפה לתקליט של יוסי בנאי ממופע, בבימוי נסים אלוני.

+ בעקבות שביתת האסירים הביטחוניים בכלא אשקלון, תובעת הליגה לזכויות האדם והאזרח להבטיח את זכויות אסירי הכלא ולכבד את תקנות אמנת ז'נווה כלפי האסירים תושבי השטחים הכבושים. < מתחיל לפעול "כוח כאן", קבוצה של מתנדבים, רובם ממוצא אנגלוסקסי, הפועלים לשיפור חיי היומיום באזורי מצוקה. < קטעים מתוך הסרט הבננה השחורה של בנימין חיים, קומדיה בסגנון סלפסטיק, נפסלים על ידי הצנזורה, בטענה לפגיעה ברגשות הדתיים. < עמוס קינן: "בניגוד לשטיפת המוח המקובלת" לא היה [בן-גוריון] מדינאי גדול אלא "הכישלון הגדול ביותר של העם היהודי בעת החדשה". < עו"ד פליציה לנגר מפרסמת עדויות על הפרת זכויות האדם בשטחים בדו"ח ועדת השטחים של האו"ם. < גילוי דעת של מורים ואנשי אקדמיה נגד החרם של משרד החינוך על השפה הגרמנית ותרבותה. < רואה אור ספרה של אניטה שפירא עבודה עברית 1929–1939. < גלריה ברטה אורדונג בירושלים מציגה את אוסף הגלריה: עבודות של קופרמן, גרוס, לביא, ליפשיץ, אפרת, כהן-גן, ארוך, אולמן וקורן; מיכל נאמן מציגה עבודות חדשות בגלריה ג'ולי מ. בתל-אביב; דן בן-אמוץ מציג בגלריה הוראס ריכטר ביפו.

פברואר 3 < סדרת ספרים בשם "הרומן הזעיר החדש – סיפורי אהבה רומנטיים" מופיעה בקיוסקים ברחבי הארץ. < 4 עו"ד לאה צמל מפרסמת באירופה מידע על עינויים ועל שיטות חקירה הנהוגות בישראל נגד אסירים פוליטיים פלסטינים. הפרסום גורר תגובות חריפות ודרישה להעמיד את צמל לדין פלילי ומשמעתי. < 8 מינהל האדמות בבאר-שבע חורש 90 דונם של אדמה נטועה השייכת לשבט הבדווי אל צאנע. < 16 מנהל המחלקה למוסיקה מזרחית בקול ישראל מודה שלמרות התערורות המוסיקה התימנית ודרישה גוברת להשמיע את שיריה של אהובה עוזרי, אין לו רשות לשדרם "עקב רמתם הנמוכה של הטקסטים, העיבודים והליווי". נמנעים לשדר גם את להקת העוד וצלילי הכרם. < 17 מכבי תל-אביב גוברת על צאסק"א מוסקבה. < 21 כרבע מיליון איש מלווים את ארונו של האדמו"ר מגור, הרב ישראל אלתר, לקבורה בירושלים. < 25 ארבעים וחמש משפחות בדויות מועברות מהנגב אל אזור 109, בין הכפרים עארה לקרע, שתושביהם אינם רשאים להיכנס אליו ללא אישור מיוחד.

+ הסרט כפר קאסם, שצולם בלבנון והובא לישראל ביוזמת תנועת מצפן, מוחרם על ידי המשטרה בעת הקרנה באום אל פחם. < מופיע עיתון 77, דו"ריון לספרות ותרבות, בעריכת יעקב בסר. < תיאטרון חברתי בשכונות המצוקה, בהשתתפות נערים מן הקטמונים בירושלים, מציג את הנושב, בבימוי שלמה זונה, על מצוקת הנשירה של נוער מבתי הספר. < מופיע המאהב, מאת א.ב. יהושע. < גל הקלטות של תקליטי מוסיקה מזרחית בארץ. עיקר הפעילות מתרכזת סביב חנות התקליטים של האחים ראובני בשכונת התקווה והחנות של האחים אזולאי ביפו. < ציור ומחנץ לציור עם נאמן, ליפשיץ, ברגר, נוישטיין ואחרים בגלריה גורדון. < שישים ושניים חברי כנסת ושרים חותמים על עצומה "למניעת הסגרת ישראלי לצרפת". העצומה בעניינו של עבריין עשיר, פלאטו שרון, אף ששמו אינו מוזכר בה. אלפי אזרחים חותמים על עצומה דומה הנושאת את שמו.

מארס 3 < יריד ספרים סובייטיים בנצרת. < 8 מוקמת תנועת של"י: "שלום לישראל, שוויון חברתי לישראל" בניסיון לאיחוד "כוחות השלום" לקראת הבחירות לכנסת התשיעית. < שביתה כללית בערים אל בירה ורמאללה בהזדהות עם שובתי כלא אשקלון. < 12 שלטונות ישראל מסרבים לאשר לחמישים נציגים מהגדה להשתתף בישיבות המועצה הפלסטינית בקהיר. < 13 דו"ח משרד החוץ האמריקני קובע שישראל פוגעת בזכויות האדם בשטחים. < 15 תנועת ד"ש בוחרת את נציגיה לכנסת: בחמשת המקומות הראשונים: יגאל ידין, אמנון רובינשטיין, מאיר עמית, שמואל תמיר ומאיר זורע. < 29 המו"ל ג'אזי אל סעדי מעכו נידון על ריגול לטובת סוריה; מוותר על אזרחותו הישראלית ויוצא לירדן. + שלום כהן מהפנתרים השחורים ויהושע פרץ מקימים את "מפלגת החופש". < פרמייבות קצרות ומקום בטוח. שני סרטים ראשונים של עמוס גוטמן, העוסקים לדבריו "בהתערורות המינית של נער בן 16–17 עם כל החיפושים והגישושים". < סדרת סרטי תעודה לטלוויזיה של הבמאי רם לוי על החיים של שכבות המצוקה בארץ: במצוקה – דוב

פונקציונלית, שהוא היה מייצגה המובהק. הסוציולוגים הפונקציונליסטים תוארו ככאלה ש"אימצו את הפרספקטיבה של המנהיגות השלטת ושל הממסד", מתוך "הזדהות בסיסית עם העלית השלטת, מנהיגות תנועת העבודה, ומרצון לתרום לפתרון הבעיות העצומות שניצבו בפני מנהיגות זו" (ברנשטיין 1978, 17). הקרבה החברתית והאידיאולוגית בין הסוציולוגים הפונקציונליסטים לאלטיטה הפוליטית של מפלגת העבודה נתפסה לא רק כמסייעת לייצור דיון סוציולוגי שעוסק בהצדקת הסדר הדומיננטי, אלא גם כאחראית לחסרונן של "עיון ביקורתי בקבוצות שליטות ובאופן התגבשות המבנה החברתי... (ו)האפשרות לפתח סוציולוגיה ביקורתית" (שם). באופן דומה כוון סוג זה של דיון ביקורתי גם למגמות חדשות יותר, שנתפסו כביקורתיות, בסוציולוגיה הישראלית. במאמר שהתפרסם בחוברת מס' 2 של מחברות למחקר ולביקורת, תחת הכותרת "הערות לסוציולוגיה היסטורית של תקופת היישוב", הראה שלמה סבירסקי כיצד הסוציולוגיה ההיסטורית של היישוב, שהתפתחה בשנות השבעים ונתפסה כבעלת חזות של "ניפוח מיתוסים, תיקון עיוותים, גילוי עובדות לאשורן והצגת הדברים כפי שהיו באמת", ביטאה למעשה "תמיכה, גם אם עקיפה, במגמות הדומיננטיות בחברה הישראלית כיום" (סבירסקי 1979).

הביקורת האידיאולוגית התיימרה למוטט את "חומות המדעיות" שחצו בין הסוציולוגיה לחברה, ובין הפעולה המדעית לעמדה הנורמטיבית. להבדיל מהביקורת החברתית והפוליטית של אינטלקטואלים כמו ההיסטוריון יעקב טלמון, לאחר מלחמת ששת הימים, שגזרה את סמכותה מהעמדה האינטלקטואלית עצמה – כלומר, מההון התרבותי של האינטלקטואל ולא מהתיאוריה שבה החזיק – הרי "חשיפת" המשוקעות החברתיות של הפעילות הסוציולוגית מעבירה את הפתוס ואת הפעילות הביקורתית לתוך התיאוריה עצמה. מגמה זו של טשטוש מכון בין ה"עמדה הנורמטיבית" לעמדה התיאורטית מגיעה לשיא בוויכוח "ההיסטוריונים החדשים" ו"הסוציולוגים הביקורתיים". בוויכוח זה העמדה התיאורטית נהפכת ל"אירוע תרבותי פוליטי בעל משמעות בהווה" (רם 1996, 27), והחזק התיאורטי והכלים האנליטיים של התיאוריה נהפכים לטיעונים בעלי משמעות פוליטית במרחב הציבורי.

תיאוריה

האלטרנטיבה האפיסטמולוגית שהציג מחברות למחקר ולביקורת היתה חלק בלתי נפרד מהפרספקטיבה התיאורטית ומאופן תפיסת החברה הישראלית באמצעותה. כתב-העת הציג לתוך השיח הסוציולוגי את הפרספקטיבה המעמדית, על האפרטוס הביקורתי שלה, וביקש להבין באמצעותה את היחסים העדתיים בחברה הישראלית ואת היחסים בין החברה והמדינה הישראלית לבין המיעוט הערבי והפלסטיני. הבנת החברה הישראלית כחברה מעמדית לא נוצרה מתוך השיח הסוציולוגי האקדמי, ולא היתה חלק ממנו, עד להופעת מחברות למחקר ולביקורת. ניתוח מעמדי וקולוניאלי של החברה הישראלית התקיים בשוליים

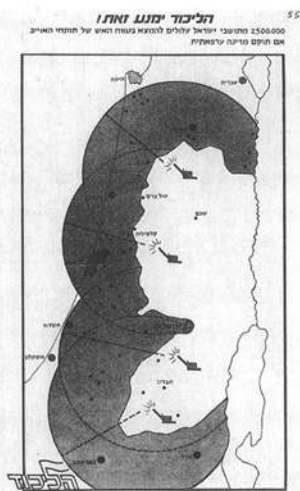
הפוליטיים השמאליים, בעיתונים כמו מצפן, קול העם, על המשמר ובשעב, או בספרות הסוציולוגית שנכתבה מחוץ לגבולות השיח האקדמי ולא נכנסה לתוכו כמקור לגיטימי. הפרקטיקה הדיסקורסיבית החדשה שהתגלמה במחברות למחקר ולביקורת אפשרה לפתח ניתוח רדיקלי בעברית של יחסי אשכנזים-מזרחים, נושא שהיווה את לב-לבה של הסוציולוגיה המערכתית, ולתפוס אותם כיחסי דיכוי ואפליה, ובתוך כך יצרה פרקטיקה חדשה זו עימות בלתי נמנע עם הגישה ששלטה ללא עוררין בשיח. כתב-העת לא שימש כאלטרנטיבה ממשית לשליטה של מגמת בתחום הפרסומים במדעי החברה, אך הוא שבר את המונופול שלו והחליש במידת-מה את תפקידו כמפקח וכשומר הסף של הידע הלגיטימי בשדה. התהליך שהחל בהופעת מחברות למחקר ולביקורת, ואשר לווה בצמיחת גישות ביקורתיות נגזרות ומקבילות, היה "לא ההחלפה של הזרם המרכזי בסוציולוגיה על ידי גישות ביקורתיות, אלא, קודם לכן, ריכוך של הנושאות הראשוניות של הזרם המרכזי, ושנית, הצירוף של הגישות הביקורתיות לשיח ה'מכובד'" (Ram 1995, 20–21). במונחים של תיאוריית השיח, כתב-העת היה אירוע דיסקורסיבי שפעל על גבולות השיח. הוא פעל לערער הגבולות הקיימים ולאטיקולציה מחודשת ומורחבת שלהם, שתוכל לכלול, בין השאר, את הניתוח המעמדי של החברה הישראלית כניתוח סוציולוגי לגיטימי.

כאלטרנטיבה לדימוי המודרניזציה של הגישה המערכתית, מחברות למחקר ולביקורת ביקש להבין את החברה הישראלית, בכלל, ואת הבעיה העדתית, בפרט, מבעד למטאפורה המעמדית. החברה הישראלית נתפסה מנקודת מבט זו כחברה מעמדית המתאפיינת ביחסי תלות, שבה מצד אחד, במרכז, ניצב מעמד אשכנזי שולט, ומצד אחר, בפריפריה, ניצב מעמד מזרחי נשלט:

מבנה היחסים בין שתי העדות כיום הוא מבנה של תלות: העמדות הבכירות במבנה התעסוקתי, השליטה על ההון, השליטה על המוסדות הפוליטיים, היכולת לקבל את ההחלטות הקובעות, את כיווני ההתפתחות העיקריים של החברה בכללותה, מצויים בעיקר בידי אשכנזים. המזרחים ברובם הם חסרי הון, מספקים עבודה בדרגים הנמוכים של סולם התעסוקה, ובעלי ייצוג מועט, יחסית, במסדרונות הכוח הפוליטיים. ניתן לומר, כי אספקטים מרכזיים של חייהם של רוב המזרחים – היקף התעסוקה, טיב התעסוקה, רמת החיים, ובאופן כללי יותר סכויי וכיווני ההתפתחות שלהם – תלויים בהחלטות המתקבלות בארגונים ובמוסדות בהם אשכנזים הם אלה התופסים את העמדות הבכירות. התפתחותם היא התפתחות תלויה: היא תלויה בתוכניות הפיתוח של ה"חברה" בכללותה – כאשר "חברה" זו מגולמת בערכים, שאיפות ודפוסי פעולה שהם אשכנזים בעיקרם. המזרחים מהווים פריפריה למרכז האשכנזי (סבירסקי וקציר 1978, 51).

תיאור רדיקלי מעין זה, בקונטקסט של הסוציולוגיה הישראלית בשנות השבעים, הוא דוגמה לסוג הטקסט ולרטוריקה שמצאה את ביטוייה במחברות למחקר ולביקורת. טקסטים כאלה לא היו חלק מתהליך הייצור

שני, חופשים למות ואדם כמו בצל. < רואים אור: שדות מגנטיים, סיפורים מאת עמליה כהנא-כרמון; פנים חוץ שירים, מאת מאיר ויזלטיר; הבצל, ביוגרפיה מאת עמוס אילון. > חיים גמזו אוצר תערוכה רטרוספקטיבית של אביבה אורי במוזיאון תל-אביב. > קבוצת אקלים מציגה בבית האמנים בתל-אביב.

"הליכוד ימנע זאת". כרזת בחירות של הליכוד, 1977.

אפריל 1 < נאסר על עו"ד פליציה לנגר לשמש סגנית בבתי משפט צבאיים בשל מידע על "מגעים עם אש"ף ועם גורמים עוינים במזרח אירופה". > 7 < מכבי תל-אביב זוכה בפעם הראשונה בגביע אירופה לאלופות. ראש הממשלה, יצחק רבין, המתין לסיום המשחק כדי להודיע בנאום לילי ברדיו ובטלוויזיה על הסרת מועמדותו לראשות הממשלה והסתלקותו מראשות המפלגה בשל חשיפת חשבון הדולרים הלא-חוקי של אשתו. > 8 < צ'רלי ביטון וכוכבי שמש, אנשי הפנתרים השחורים, מצטרפים לרק"ח. > 10 < הסכם בין שמעון פרס ליגאל אלון במפלגת העבודה: פרס מועמד לראשות הממשלה, אלון רשאי לבחור כל תיק. > 18 < עימות אלים מתפתח בכניסה לעיריית שכם, כשהרב מאיר כהנא מנסה לקבוע מזוזה בשער הבניין.

+ שני מפעלים לייצור ולשיווק מכשירי טלוויזיה עותרים לבג"ץ נגד הביטול המכוון של שידורי הצבע בתוכניות הטלוויזיה. < "די לבכות בארץ הזאת", סיסמה שמפיצים צעירי התנועה הקיבוצית לקראת הבחירות. > מיתבהם, מחזה מאת הלל מיטלפונקט, בהבימה, על מאבק שליטה בכנופיית עבריינים קטנה בשכונת מצוקה. < עבודות של מוטי מזרחי בגלריה שרה גילת בירושלים. > מופיע האסופים, מאת לב חקק. מעביב: "כתב אשמה נוקב נגד החברה הישראלית על יחסה לעולי המזרח". < תרגום עברי לספרו של היסטוריון המדע תומאס קון, המבנה של מהפכות מדעיות. < מסע אלונקוט, סרטו של ג'אד נאמן על יחידת צנחנים. > בצק/יחסים, סרט וידאו של מוטי מזרחי, שבו הוא נראה מקיים יחסי מין עם אשה כששניהם עטופים בעיסת בצק, הועלם במחלקה לאמנות בבצלאל. מזרחי: "רציתי לסמל את הרס הרומנטיקה... הווידאו הזה נמחק בזדון על ידי אחד המורים בבצלאל".

מאי 1 < באישור הממשלה מוקמת התנחלות קרני שומרון ליד קלקיליה. > 2 < עזר ויצמן, ראש מטה הבחירות של הליכוד, מכריז על כוונתו "למכור את הליכוד כמו שמוכרים קוקה קולה". > 4 < מודעת בחירות של הרב כהנא קוראת לחיילי צה"ל לסרב למלא פקודה של פינוי יישובים. > נער ואשה פלסטינים נהרגים מאש חיילים בשטחים בהפגנה נגד ההתנחלויות. > 8 < אוהדי ליכוד מפוצצים אספת בחירות של שמעון פרס בבאר-שבע. > 12 < חמישים וארבעה חיילים נהרגים בתאונת מסוק בבקעה. > 13 < עמוס קינן נפגש עם נציג אש"ף במדינה ערבית: "אני הישראלי הראשון שמאז 1948 נכנס לארץ ערבית בדרכון של מדינה יהודית". > 15 < עימות טלוויזיוני ראשון במערכת בחירות: שמעון פרס מול מנחם בגין. > 16 < ארגון הבריאות הבינלאומי מגנה את ישראל על גירוש אוכלוסייה, הריסת בתים והפקעת קרקעות בגדה. > 17 < "המהפך". הליכוד זוכה בבחירות עם 43 מנדטים לעומת 32 של המערך, ד"ש זוכה ב-15 מנדטים. מנחם בגין מצהיר בליל הניצחון: "היום חל מפנה היסטורי... האזרחים הוכיחו שאינם עבדים נפחדים למערך". גם פלאטו שרון נבחר לכנסת (מקבל 38,000 קולות). > 18 < יצחק בן-אהרן מגיב בלילה שאחרי הבחירות: "אינני מכבד את החלטת הבוחר הישראלי". > 23 < חנן פורת על עליית הליכוד: "הזדמנות להקמת 20 התנחלויות חדשות בשישה חודשים". > 25 < מנחם בגין מציע למשה דיין את תפקיד שר החוץ בממשלתו, דיין, שמקבל את ההצעה: "המדינה במצב הקשה ביותר מאז 1948, לא יכולתי לסרב". > + מודעה של רק"ח בעמדה מאשימה את של"י בהתעלמות מההנהגה הערבית המקומית: "מנהיגי של"י טסים לפגוש את סרטאווי בכל פינה נסתרת בעולם, אבל תופיק טובי, תופיק זיאת, חנה מואיס וחסן בשארה אינם בני ברית טובים מספיק בשבילם למחנה שלום בישראל". > רואים אור: הרומן מסות, מאת סמי מיכאל; הזמן, שירים מאת יהודה עמיחי. > המחזה קאספר, מאת פיטר הנדקה, מועלה ב"התיאטרון האחר". התיאטרונים הממוסדים מסרבים להעלות את המחזה ואמנות לעם אוסרת את הצגתו בפריפריה. > הנתעב, מחזה מאת יוסף מונדי ובבימויו, בתיאטרון לילך. > הסופר משה שמיר, שנבחר לכנסת ברשימת הליכוד, תוקף את תרבות החיים השמאלנית השולטת בארץ: "טירוף מחליא של

וההפצה הסדיר של השיח הסוציולוגי בעברית, עד להופעת כתב-העת כבמה אלטרנטיבית. כפרקטיקה דיסקורסיבית, הופעת כתב-העת יצרה בשיח מוקד של "הלשנה אלטרנטיבית". ההלשנה האלטרנטיבית הביאה אל השיח "אוצר מלים" חדש, שהפך את תמונת הבעיה העדתית על פיה. תחת דימוי המודרניזציה כהתקדמות הכרחית לקראת צמצום פערים וקליטה מלאה, הוצגה המודרניזציה כמנציחת הפערים בהווה.

העיסוק בבעיה העדתית הוא הנדבך המרכזי בפרויקט, שביקש להישיר את המבט הסוציולוגי אל ההווה ולפרק את המושגים והמטאפורה הסוציולוגיות המסדירות אותו. הפניית המבט אל ההווה ביקשה להשתחרר מהמימד הטלאולוגי שזוהה כמשוקע במושגים ובתיאוריה המערכתית-פונקציונלית. סכמת המודרניזציה, כמושג המפתח שדרכו נתפסה בעיית העדתיות, זוהתה מעתה כסכמה ש"מדגישה את העבר ממנו שואבת העדתיות ואת העתיד בו תיעלם. כתוצאה מכך, היא מתעלמת מן ההווה, הנתפס כשלב מעבר בלבד" (שם, 52). כתב-העת מחברות למחקר ולביקורת ביקש לדבר על הפער העדתי כתופעה מתהווה, שאינה מתמצה בקיומה העברי אלא – בניגוד לציפיות המושרשות לצמצום פערים שיביא להיעלמותה – משקפת גם חלוקת עבודה וסיטואציה תרבותית ש"ביטויה המלא עדיין לא התממש" (שם).

המושגים המרכזיים של תיאוריית המודרניזציה, כגון מסורתיות, פערים, קונסנזוס ועדתיות – שדרכם נחשב והתנסח פרויקט ה"קליטה באמצעות מודרניזציה" ושבאמצעותם הוסברו היחסים בין אשכנזים למזרחים – הוכנסו להקשר היסטורי מעמדי שפירק אותם מה"ניטרליות" ומה"אובייקטיביות" שלהם. מתוך עמדה, ששילבה בין הניתוח המעמדי לבין פירוק המושגים הפונקציונליסטיים, פרש מחברות למחקר ולביקורת – בשורה של מאמרים ודוגמאות – ניתוח אלטרנטיבי לכמה מן המוסכמות שרווחו ביחס ליחסי עדות בחברה הישראלית. כך, למשל, על פי הניתוח האלטרנטיבי, עיירות הפיתוח נתפסו כזירות שמקבעות, ולא מצמצמות, את הפערים, וככאלה המייצרות יחסי תלות בין מרכז לפריפריה; אירועי ואדי סאליב של שנות החמישים נתפסו כביטוי של מחאה פוליטית, ולא כמקרה של סטייה ו"מנהיגות שלילית"; מעמד הנמוך של המזרחים לא הוצג עוד כמצב שנגזר מהסיטואציה ה"מסורתית" אלא כתוצאה של חלוקת עבודה כלכלית.

בנוסף לעיסוק המרכזי בבעיה העדתית, שהוביל שלמה סבירסקי, עסק מחברות למחקר ולביקורת בסוציולוגיה של בעיית המיעוט הערבי בישראל. כיוון זה התווה בידי הנרי רונזפלד, שזיהה דפוס של חלוקת עבודה מעמדית, על בסיס לאומי, בין יהודים לערבים – דפוס דומה לזה שבו מתארגנת חלוקת העבודה העדתית בין אשכנזים למזרחים. רונזפלד הראה, כי תהליכי עיצוב המבנה הכלכלי של הכפר הערבי היו חלק ממנגנוני השליטה הפוליטיים של המדינה במיעוט הערבי. המעבר לעבודה שכירה – שנוצר, בין השאר, כתוצאה ממדיניות הפקעת הקרקעות והחרמת הרכוש, יחד עם חוקי הממשל הצבאי והפרדת המיעוט הערבי מהקטגוריות הכלכליות של החברה היהודית – נתפס כתוצר של

מדיניות לאומית מכוונת, שמטרתה היתה שליטה פוליטית והצרת השאיפות הלאומיות של המיעוט הערבי (רונזפלד 1979, 34).

למרות שמחברות למחקר ולביקורת עסק, מנקודת מבט מרקסיסטית, בנושאים נוספים, כגון: ההבניה החברתית של מעמד האשה, תפקיד החינוך בקיבוע חלוקת העבודה המעמדית, שאלות של זהות לאומית, הבעיה הפלסטינית וקריאה ביקורתית של הכלכלה הישראלית – הרי שהוא התבלט בעיקר בעיסוקו בבעיה העדתית. השאלה הנשאלת היא: מה משמעותה של בולטות זו? נראה כי הדבר שהכתיב, בראש ובראשונה, את התמקדותו של כתב-העת בפער העדתי היה הבולטות של הנושא במסורת של השיח הסוציולוגי הישראלי. האורתודוקסיה, שעליה ערער מחברות למחקר ולביקורת, היתה עסוקה ברובה, מתוך המפעל הציוני, בשאלת המבנה החברתי, קליטת העלייה, החינוך והפער העדתי. כפרקטיקה ביקורתית חדשה, קריאת התיגר של כתב-העת על ההגמוניה הופנתה בראש ובראשונה אל תפיסת המבנה החברתי, בכלל, ואל הפער העדתי, בפרט, כפי שהתעצבו בסדר היום הסוציולוגי בשני העשורים הראשונים של קיום המדינה. במובן זה, השאלה העדתית מיקדה לא רק את המחלוקת העניינית עם הסוציולוגיה הפונקציונליסטית, אלא גם את המרחב שריכוז את המאבק התיאורטי והפוליטי בשדה הסוציולוגי.

שינוי

אין להבין את המהלך הביקורתי של מחברות למחקר ולביקורת ללא מחויבותו לשינוי חברתי. קו ישר נמתח בין ביקורת התיאוריה והמתודות לוגיה של הסוציולוגיה הישראלית לבין הניתוח המעמדי של החברה הישראלית והקריאה לשינוי חברתי. הניתוח המעמדי בא להצביע על יחסים של דיכוי ואפליה כתוצרים של חברה מעמדית, ש"התפיסות הניטרליות השכיחות במדעי החברה" מהוות מכשול להבנתן. במובן זה, הצעד הראשון לקראת אפשרות של שינוי חברתי נעוץ בהצבעה על המנגנונים המשטשים את היכולת לרכוש הבנה "מלאה" של החברה הישראלית. על ידי הסרתו של המכשול האפיסטמולוגי, ובאמצעות קריאה מעמדית של החברה הישראלית, ביקש הפרויקט הביקורתי של מחברות למחקר ולביקורת לחבר את ההבנה ה"אמיתית" של החברה הישראלית עם המעשה שאמור לשנותה.

הקריאה לשינוי והאופרציות לעריכתו בוטאו באופן הנחרץ ביותר בהקשר של הבעיה העדתית. תפיסת השינוי של המחברות, התבססה על ההנחה שמאחר שפרויקט המודרניזציה נכשל – קיימת זהות חברתית מזרחית מתהווה, שהיא הבסיס לפעולה פוליטית שתביא לשינוי המבנה החברתי עצמו. הטקסטים העיוניים נתפסו כמסמני המעבר לעשייה חברתית, בסייעם ליצירת תודעה פעילה⁴ ש"תשתחרר מכבלי המיתוס האידיאולוגי של מודרניזציה" (סבירסקי וברנשטיין 1980, 61). כתב-העת, ששימר את הפתוס המרקסיסטי, ביקש להפוך את המזרחים ממעמד כשלעצמו למעמד בשביל עצמו. ההנחה היתה, כי "שינוי במעמד של המזרחים יבוא רק עם שינוי של המבנה החברתי כולו. מקומות במדפים

'מסע אלונקות'. כרוזה לסרטו של ג'אד נאמן.

1977

סיאוב וצדקנות, זוהמת ביבים והתחסדות של הלקאה עצמית". < עמוס עוז על המהפך: "והלא ימים רעים יבואו עלינו עכשיו, הזעיר בורגנות, מלכת חיינו למעשה זה כמה וכמה שנים, תהיה מעכשיו תורת ההתנהגות הרשמית." < עבודות של מיכאל גיטלין, פנחס כהן-גן ודני קרוון בדוקומנטה 6 בקאסל. < גלריה אנגל מציגה אמנים משנות הארבעים: ינקו, פרנקל ופלדי; גלריה רוס מציגה את דגנית ברסט, תמר גטר, נחום טבת ואחרים.

יוני 10 < גוש אמונים מצהיר: "לא יהיו יותר התנחלויות שלא באישור הממשלה ושלא בתיאום מלא אתה. לא יחזרו התמונות של חיילים מפנים מתנחלים". < 14 < מועצת ד"ש מחליטה ברוב של 97 נגד 2 לא להצטרף לקואליציה, לאחר שהתנאים שהציגה לא מולאו. < 15 < הפגנת סטודנטים ערבים ביום השנה העשירי למלחמת ששת הימים מבוטלת על ידי אוניברסיטת חיפה עקב איזמים להפעלת אלימות מצד קבוצות ימניות באוניברסיטה. < 20 < מנחם בגין מציג את ממשלתו בכנסת, מבקש "תנו לנו אשראי מוסרי לפחות בשנה הראשונה לכהונתנו... לא נתקן הכל ביום אחד". < 21 < בבחירות להסתדרות זוכה המערך ב-56 אחוז לעומת 28 לליכוד. < 26 < שישים ושישה פליטים וייטנאמים שנמשו בלב ים מתקבלים בישראל.

+ בועז עברון מכריז בבידועת אחוונות על "סוף הביקורת" בעקבות עליית הליכוד: "הקרקע המשותפת מבחינה ערכית לך ולו היא כה מצומצמת עד שאין הרבה על מה לדבר". < אבי ולנטין מתאר בסדרת כתבות בהארץ את "הפשע המאורגן בישראל". מאשים את הקבלן בצלאל מזרחי כאחד מראשי הפשע המאורגן. < רואים אור: קבלה קולות, שירים מאת אבות ישרון; זכרון דברים, מאת יעקב שבתאי. < רבי'שח בין עורכי כתיבה העת הספרותיים פנחה, סימן קריאה ועכשיו, בעקבות הבחירות, על תפקידם של כתיבת ומוספים ספרותיים לנוכח "הצהרותיהם התוקפניות של אחדים מנציגי הליכוד בנושאי ספרות, אמנות, תיאטרון וחופש הביטוי". גבריאל מוקד מציע להקים שתי מדינות ישראל לפי הדוגמה של מלכות יהודה וישראל ולאפשר לאנשי גוש אמונים להפוך את קדום לבירתם. < הבשלה, סרטו של יואל זילברג, עם מייק בורשטיין. < תעבוכת פתיחה, אוונגרד ישראלי בגלריה רוס; שטריימן, קופפרמן ונוישטיין בגלריה ברטה אורדונג.

יולי 6 < הפרופסור לכלכלה מילטון פרידמן, הידוע בהתנגדותו לכל התערבות ממשלתית בשוק, מבקר בישראל בהזמנת שר האוצר, שמחה ארליך. ממליץ על צמצום מעורבות הממשלה בסקטור הפרטי, ביטול חוקים המונעים פיטורי עובדים, ביטול סובסידיות והפרטה של המשק הממשלתי. < 7 < מזכיר ועד הסטודנטים הערבים בחיפה, עזמי בשארה, נעצר עם עוד ארבעה סטודנטים ערבים. < 13 < הפגנות סוערות נגד הכפייה הדתית, בעקבות מותו של אזרח בתאונת דרכים במחסום שבת בבני ברק. < 26 < הוועדה להתיישבות, המשותפת להסתדרות הציונית ולממשלה, מחליטה להכיר ביישובים עפרה, קדום ומעלה אדומים כיישובים לכל דבר. < 29 < מאושר מעמדן החוקי של ההתנחלויות אלון מורה, עפרה ומעלה אדומים.

+ "מולטיוויזיה", תוכנית תרבות חדשה בטלוויזיה, בעריכת דוד אבירן ובהפקתו. < האמנית מרים שרון מוחה בעבודתה דף עיתון מס' 4 נגד קיפוח נשים באמנות הוויזואלית בישראל: "האדון הוא הגבר והעבד הם האשה והערבי". < "קבוצת קיץ", חבורת בימאי קולנוע ישראליים צעירים, מפרסמת מנשר שבו הם תובעים "חירות ליצור" ותנאים "להתפתחותו של קולנוע... חופשי מלחצים מסחריים, מאפוטרופוסות של ועדות וממוסכמות מקובלות". < מופיע חנינך ואשליה, מילון ערכים שהוא כתב התקפה על מערכת החינוך. הערך "אוניברסיטה": "חממה להנצחת הפער בין עשירים לעניים על חשבון המסים והתפוקה של העניים...". < ג'ורג' שמש מציג בגלריה גבעון.

אוגוסט 3 < "הזמנה למחול (שדים)?: מוסף הספרות של הארץ מזמין סופרים ואנשי רוח להגיב על המהפך הפוליטי. < מרכז מפלגת העבודה מחליט להמשיך ולהתנגד להחזרת עקורי אקריט וברעם לכפריהם. הוועדה שהקימה ממשלת

העליונים של המבנה ייפתחו, רק אם המזרחים ייצרו את אותם המדפים – תוך כדי שינוי היחס בינם לבין האשכנזים" (שם).

התפתחויות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות כרטמו באפשרות של קריאה זו להפוך למציאות חברתית. עם זאת, מאחר שהופעת המחברות היתה אירוע דיסקורסיבי בשיח הסוציולוגי, מחויבות זו לשינוי חברתי מילאה תפקיד חשוב. היא הניחה בסיס לניתוק הסוציולוגיה ממודל של מקצוע מדעי ניטרלי, וביססה תחתיו מחויבות נורמטיבית לחברה בכלל־תה. העיסוק בתודעה המזרחית, בזהות הלאומית של ערביי ישראל ובמעמדן של הנשים, והצבת סוגיות אלה במרכז הדיון הסוציולוגי, העניקו קול לקבוצות ולאחרויות שהובנו לתוך נרטיב, שהשתיק את האחרות או שהתייחס אליה אך ורק מתוך מיקומה בפרויקט הציוני. הקו, שנמתח מעיסוק זה של כתב־העת, מתחבר באופן ישיר לאופן שבו נתפס השיח הפוסט־ציוני במדעי החברה כ"משקף את היפתחות זירת הזהות למגוון קולות חדשים, של קבוצות שבעבר היו שוליות או מדוכאות" (רם 1996, 26).

הערכה מחודשת?

נראה, כי בפולמוס "הסוציולוגים הביקורתיים" של השנים האחרונות נפקד מקומו של מחברות למחקר ולביקורת כאירוע מכונן וכנקודת מפנה מתודולוגית ותיאורטית בשיח הסוציולוגי.⁵ פפה (1996), למשל, מבחין ב"מבט הביקורתי" של הסוציולוגיה בשנות השבעים, אך מזהה את הסוציולוגיה הביקורתית כתופעה "חדשה" בעיקרה, כזו שצומחת מהדיון העיתונאי בפולמוס ההיסטוריונים. בהקשר זה, יש לזכור כי חלק מהביקורתיות של מחברות למחקר ולביקורת התגלמה בכוונתו של כתב־העת ליצור תגובות ודיון ציבורי, כזה שיפרוץ את גבולות הדיון האקדמי, אלא שהוא ספג התעלמות שיטתית. פלד (1996), בסקירה האוהדת על ספרו של רם (1995), "מאבד" את המקום של מחברות למחקר ולביקורת בקרב מכריע ב"מלחמת השחרור של הסוציולוגיה", כשאינו מזכיר את חלקו של כתב־העת במה שהוא מכנה ה"דור השלישי" של הביקורת. ומהכיוון ה"ממסדי": ליסק (1996), בדיון התגובה הממוקד שלו בתופעת "הסוציולוגים הביקורתיים", ממשיך מסורת של התעלמות ואינו מאזכר את כתב־העת כאירוע בחשיבה הביקורתית של שנות השבעים. ייתכן כי ההסבר לתופעה זו נעוץ בהתעלמות השדה הסוציולוגי ממחברות למחקר ולביקורת כבר בשש שנות הופעתו. התעלמות זו דחקה אותו ואת חלק מכותביו לשוליים של השדה – דבר שקיבע את כתב־העת כתופעה רדיקלית ושולית בזיכרון הקולקטיבי. לעובדה שמחברות למחקר ולביקורת לא נהפך מוקד לדיון בתקופת הופעתו, מתוספות כעת ירידת קרנו של הניתוח המרקסיסטי ושוליות הבעיה העדתית בשיח הסוציולוגי הנוכחי. בהקשר של הדיון הביקורתי העכשווי, הערכה מחודשת של מחברות למחקר ולביקורת כאירוע מפנה בשיח הסוציולוגי צריכה להתמקד בשינוי המבני שכתב־עת זה חולל בשיח הסוציולוגי, כשהציג לתוכו בפעם הראשונה – ובעברית – דימוי אלטרנטיבי של פעילות

סוציולוגית: דימוי שתפס את המכלול השלם של הקשר בין ביקורת, תיאור־ריה, אידיאולוגיה, רפלקסיביות ושינוי חברתי, וכתוצאה ממנו התפצל השיח הסוציולוגי לסוציולוגיה ממסדית ולסוציולוגיה ביקורתית.

ארז וייס – המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן, אוניברסיטת תל־אביב

¹ Gouldner 1970, 5.

² ליסק (1996) מבקר את את החלוקה בין "ביקורתיים" ל"ממסדיים" בטענה, כי קטגוריות אלה אינן מייצגות קבוצות הומוגניות. הביקורת שלו מחטיאה מכיוון שהיא מחפשת גבולות בין קבוצות במקום שבו מתקיימת רב־גוניות בתוך השיח. ליסק אינו מקבל את החלוקה, מכיוון שלדעתו היא והוויכוח המתלווה אליה מובילים להרס הדיסציפלינה הסוציולוגית.

³ כתב־העת מגמגם לא התייחס כלל להופעת מחברות למחקר ולביקורת. כשליסק פרסם במגמות ביקורת על ספרו של סבירסקי, לא נחשלים אלא מנחשלים, הוא ראה דווקא בו את "קריאת התיגר הבולטת והחריפה ביותר" על הסוציולוגיה המקובלת בישראל (ליסק 1981, 90–96). התייחסות ישירה למחברות למחקר ולביקורת הופיעה רק בכתב־העת הספרותי סימן קבצא (בית הלחמי 1981).

⁴ מוטיבציה זו באה לידי ביטוי מובהק אצל סבירסקי (1981): סדרת שיחות עם מדגם סלקטיבי של פעילים מזרחים משמשת, בעת ובעונה אחת, גם כמקור לאיסוף מידע וגם כפעולה ליצירת תודעה אצל המרואיינים.

⁵ מחברות למחקר ולביקורת מאוזכר בדרך כלל מתוך התייחסות ביבליוגרפית, ולא כאירוע כשלעצמו. רם (1993; Ram 1995) מקדיש מקום נרחב לדיון בכתב־העת ומתייחס אליו, בין השאר, כמייצג תפנית בסוציולוגיה הישראלית. ארבעה מאמרים באנתולוגיה הביקורתית שלו (רם 1993) התפרסמו במקורם במחברות למחקר ולביקורת.

הליכוד לדון בהשבת העקורים תסיים את דיוניה בלא החלטה והעקורים לא יחזרו. 10 < מנחם בגין, ראש הממשלה, מודה בגלוי במתן סיוע צבאי לנוצרים בלבנון. 17 < אייבי נתן עורך בתל-אביב טקס הלוויה סמלי לצעצועי מלחמה, שאותם הוא אוסף מילדים.

+ מנחם בגין מציע לאחד את יום השואה עם תשעה באב ליום אבל לאומי אחד. < המחזאי יוסף מונדי על הטענות שאנשי הליכוד יהרסו את התרבות: "אינני יכול אלא לצחוק... אל דאגה. אנשי הממשל הקודם דאגו להריסה זו היטב ורק מי שבקי בארגון הביזנטי וברזיה של המועצה לתרבות ואמנות יבין על נקלה שלשלטון החדש הוגש על מגש של כסף מכשיר יעיל לדיכוי המלה והביטוי החופשי בארץ זו". < פבנה מקדיש גיליון מיוחד לכנענים ולכנעניות. < הבדוב קלבה, סרטו של אברהם הפנר, מנציח את "ההוויה הפולנית" של העיר תל-אביב דרך סיפורן של שלוש נשים. < רואים אור: תצפיות שירים, מאת אבא קובנר; פרקים בתולדות האמנות, מאת משה ברש. שרה ברייטברג אוצרת תערוכת יחיד של יהושע נוישטיין במוזיאון תל-אביב.

ספטמבר 1 < מעריב מפרסם את דבר קיומה של "תוכנית שרון" להתיישבות בשטחים, לפיה יוקמו שלושה מרכזים עירוניים גדולים בגבעון, במעלה אדומים ובאפרת. < הכנסת מקבלת החלטה, המועלית במקביל על ידי הממשלה וסיעת ד"ש, לפיה "הארגון הקרוי אש"ף אינו בן-שיח למדינת ישראל בשום משא ומתן לשלום". 2 < גוש אמונים מודיע על כוונתו לממש את תוכנית הקמת 12 היישובים החדשים גם ללא הסכמת הממשלה. 4 < דו"ח ועדת בוכנר, ועדה פנימית של המשטרה לבדיקת שאלת הפשע המאורגן בישראל, מגיעה למסקנה כי בישראל "אין פשע מאורגן". ביקורת על מסקנות הוועדה תביא את הממשלה להקים ועדה נוספת בראשות עו"ד ארווין שימרון (25.9). 9 < אריאל שרון במעריב: "אני מנטרל עתה השתלטות של זרים ערבים על קרקעות המדינה. קרקע לאומית ממש נחמסת על ידי זרים... עוד מעט לא יהיה היכן ליישב יהודים". הליגה לזכויות האדם תמחה על "המדיניות הגזענית" של שרון. 15 < גולדה מאיר פונה אל יושב ראש רשות השידור בבקשה למנוע בכל מחיר את הקרנת סרטו של רם לוי מבת-חזנה. 16 < שר החוץ, משה דיין, יוצא למספר פגישות חשאיות עם סגן נשיא מצרים במרוקו. 23 < "חגיגת רוק השנה" בגני התערוכה בתל-אביב; מופיעים לראשונה רמי פורטיס ולהקת מים חמים. 29 < הסכם בין הממשלה לגוש אמונים לפיו יבוצעו ההתנחלויות בשלבים בתוך מחנות צה"ל, כשהמתנחלים מגויסים למילואים.

+ ועדת חגיגות 30 שנה למדינה מציעה לצבוע את הבניינים ברחובות המרכזיים בתל-אביב בצבעי כחול לבן. < הספר יחסי עדות בישראל, מאת הסוציולוג יוחנן פרס, מכונה בכתבי-העת במערכה כ"ביסוס מדעי למהפכה האשכנזית" של קלמן קצנלסון. < נחום טבת מציג עבודות בגלריה רוס בתל-אביב. < עודד פיינגרש מציג בגלריה קירשטיין ציור מתאר סאטיב. < בוקי שוורץ מציג היטלים מצוירים-פינות בגלריה ג'ולי מ.; במוזיאון ישראל מחווה ליצחק דנצינגר; מיכאל גרוס, עבודות בחלל פתוח ובחלל סגור 77-1976. < שלום חנוך מופיע בצוותא בתוכניתו אדם בתוך עצמו. < רואים אור: הלא-הר, הלא-אש, קובץ שירים מאת זלדה; המפולת, מאת אריה אבנר, על נפילת המערך. < גוגלמגוג שואג, הצגה סאטירית, מאת יהושע סובול, בבימוי נולה צ'לטון, בתיאטרון חיפה.

אוקטובר 2 < כנס "ציונות אחרת" בהשתתפות חברי כנסת מהמערך, ד"ש ושל"י בקיבוץ נחשון נגד המדיניות הנצית של הממשלה ופעולות גוש אמונים. 6 < עשרת אלפים איש בפסטיבל נואיבה, המכונה "וודסטוק הישראלי". 7 < אורי אבנרי ומתי פלד נפגשים באירופה עם איש אש"ף, ד"ר עסאם סרטאוו. 10 < צעירים מקהילת חסידי ישו בראש פינה מותקפים על ידי חרדים, בטענה כי הם מפעילים מיסיון במקום. 12 < מאות מתושבי דרום לבנון הנוצרים מכניסים ליד הגדר הטובה בתביעה שישראל תקיים את הבטחותיה לדאוג לשלומם, על רקע החרפת מלחמת האזרחים בלבנון. 13 < משה דיין מציג את נייר העבודה שהושג בלחץ האמריקנים כבסיס לשיחות שלום. בנייר שלושה לאוויים: לא לאש"ף, לא למדינה פלסטינית ולא לנסיגה לגבולות 1967. 17 < פיטורים נרחבים בכיתן דימונה כחלק מתוכנית ההבראה של המפעל.

האמנה הפלסטינית ומשמעותה, מחקר מאת יהושפט הרכבי, הוצאת מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, ירושלים.